

NIEMIECKA DOKTRYNA GEOPOLITYKI

Po I wojnie światowej nauka w Niemczech zaczyna początkowo wolno, potem coraz szybciej wprzegać się w służbę narodowego szowinizmu, stającego się imperatywem wszelkich poczynań, przed którym z reguły ustępuje systematyczny i skrupulatny obiektywizm badacza. Podporządkowanie się tym tendencjom pociąga w konsekwencji zejście całego szeregu dziedzin wiedzy na manowce. Z antropologii np. rodzi się szowinistyczny rasizm, ignorujący badania naukowe. Nie jest wolną od tej aberacji również nauka geografii. W oparciu o nią powstaje w Niemczech kierunek zwany geopolityką.

W nowo wydawanym po wojnie niemieckim czasopiśmie geograficznym „Erdkunde: Archiv für wissenschaftliche Geographie”, t. I, zamieścił prof. C. Troll artykuł na temat geografii w Niemczech w latach 1933—1935, którego jeden z poddziałów poświęcony jest właśnie geopolityce¹). Poruszony został w ten sposób w Niemczech — po raz pierwszy chyba po wojnie — problem doktryny geopolitycznej. Ponieważ zagadnienie to było u nas omawiane zazwyczaj tylko ubocznie, pozwolimy sobie w oparciu o literaturę przedmiotu zastanowić się nad określeniem, stosunkiem do geografii politycznej, genezą i rozwojem geopolityki w Niemczech oraz krytyką, z jaką się spotkała.

Termin „geopolityka” wprowadzony został przez polityka szwedzkiego Rudolfa Kjelléna. W studium „Staten som lifsform”, 1916. (Państwo jako forma życiowa) geopolityka jest jednym z aspektów — obok ekono-mo-demo-, socjo- i kratopolityki, pod którymi rozpatruje on państwo. Geopolitykę Kjellén uważa za wiedzę o państwie jako o organizmie lub fenomenie przestrzennym²).

¹) Z powodu niemożności osiągnięcia periodyka „Erdkunde” czerpiemy wyrażone przez prof. C. Trolle poglądy ze streszczenia angielskiego, dokonanego przez G. R. A. Crone'a: „German view of geopolitics” (Geographical Journal, Vol. 111, No 1—3, p. 104—108). Crone nie zaopatruje streszczenia we własne komentarze, zaznacza jednak, iż podtytuł dany przez Trolle — tragedia doktryny geopolityki i tragedia rodziny (K. Haushofer, według Trolle, popełnił samobójstwo, a syn jego Albrecht zginąć miał z rąk „Gestapo”) — rzuca pewne światło na ustosunkowanie się geografa niemieckiego do omawianego zagadnienia. Mimo krytycyzmu, nie obcego zresztą niektórym geografom niemieckim sprzed 1939 r., z wywodów Trolle przebijają — poza współczuciem dla Haushoferów — nuta osłabienia znaczenia tego ruchu dla wewnętrznego i zewnętrznego życia politycznego Niemiec. Artykuł ten jest jakby próbą rehabilitacji szeregu geografów, współpracujących z ruchem geopolitycznym, którzy — według Trolle — po dojściu do władzy narodowych socjalistów i zejściem z tą chwilą geopolityki na drogę pseudonaukowej wiedzy, wycofali się i odmówili swej współpracy. Tendencyjno-polityczny aspekt, tak silnie uwypuklony przez krytyków obcych, u Trolle zaznaczony jest słabo.

²) Srokowski S., Geopolityka. Encykl. Nauk Polit. T. 2, p. 343. Warsz. 1937. „Geopolityka jest to nauka o biologiczno-empirycznym znaczeniu organizmów państwowych. Dla geopolityka stanowią one jednostki, które w walce o byt rozwijają się na podstawie własnych sił i pobudek, podobnie jak wszelkie stwory w przyrodzie, przy czym jednak objawiające się funkcje życiowe i rozwojowe w odniesieniu do państw przyjmują skalę nieporównanie większą i szerszą aniżeli u innych indywiduów”.

Termin powyższy znalazł po I wojnie światowej szybkie rozpowszechnienie w Niemczech (K. Haushofer). W latach dwudziestych napotykać już na szereg prób definiowania geopolityki. Za najbardziej miarodajne może być traktowane określenie, które się ukazało w *Bausteine f. Geopolitik* (Berlin 1928, p. 27, K. Haushofer, E. Obst, H. Lautensach, O. Maull). Geopolityka uważana jest za dyscyplinę, mającą na celu zbadanie związków, zachodzących pomiędzy procesami politycznymi a ziemią. Opiera się ona w szerokiej mierze o geografie, zwłaszcza o geografie polityczną. Zadaniem jej jest dostarczenie oręża do działania politycznego. Stać się ma ona drogowskazem w życiu politycznym i geograficznym sumieniem państwa.

Określenie to kładzie nacisk na 1. związek procesów politycznych z środowiskiem naturalnym (milieu geograficzne, environment), przy czym zależność tę ujmowano nieraz w sposób deterministyczny; 2. na ścisłą łączność z geografją polityczną, nie określając bliżej jednak ich wzajemnego stosunku; 3. na jej charakter utylitarно-polityczny. (Wielu geopolityków nadto — czego definicja powyższa nie uwidocznia — traktowało za Kjellénem państwo jako organizm, jako istotę żywą, obdarzoną wolą i rozumem).

Ścisłejsze zdefiniowanie geopolityki wymagało wyjaśnienia stosunku tej dyscypliny do geografii politycznej. Zagadnienie to wywołało szeroką dyskusję. Ścierały się najbardziej skrajne poglądy. Jedni (Siegler) identyfikowali początkowo geopolitykę z geografją polityczną, drudzy zwracali uwagę na jej charakter dynamiczny w przeciwstawieniu do statyki geografii politycznej (Lautensach³), Hennig⁴), inni jeszcze (O. Maull) uważali geografie polityczną w istocie rzeczy za naukę teoretyczną a geopolitykę określali jako geografie polityczną stosowaną⁵). Niektórzy geografowie (Hettner⁶), Passarge, Vogel również Langhans-Ratzeburg) byli zdania, że nie ma miejsca dla geopolityki w systemie geografii, i traktowali ją jako część nauki o państwie. Hassinger⁷), omawiając różnice między nauką o państwie, geopolityką i geografją polityczną, podkreśla, że o przynależności jakiegoś zagadnienia do jednej z powyższych dziedzin decyduje punkt widzenia i sposób ujęcia problemu.

Whittlesey⁸), rozpatrując określenie „geopolityka”, zaznacza, że terminu tego używano na ogół w trzech znaczeniach: 1. stosowali to określenie publicyści, pragnąc podkreślić, że stanowisko mocarstwowe danego państwa uwarunkowane jest momentami geograficznymi; 2. poważni badacze używali tego wyrazu jako synonimu dla stosowanej geografii politycznej w odróżnieniu od teorii geografii

³) Lautensach H., *Geopolitik und Schule. Bausteine zur Geopolitik*, Berlin 1928, p. 310—311.

⁴) Hennig R., *Geopolitik*, Leipzig 1931, p. 9—11.

⁵) Maull O., *Das Wesen der Geopolitik*, 3 Aufl. Leipzig 1941, p. 28.

⁶) Hettner A., *Methodische Zeit- u. Streitfragen*, *Geograph. Zft.* 1929, 332—336. Passarge S., *Polit. Geographie u. Geopolitik*, *Peterm. Mitteil.* 81 Jg., 1935, p. 185—189 oraz *Wissenschaftliche Geographie, ihre Lehr- u. Forschungsaufgaben*, *Peterm. Mitteilungen* 81 Jg., 1935, p. 342—349. Vogel W., *Politische Geographie u. Geopolitik*, *Geograph. Jahrbuch* 49 Bd. 1934, Gotha 1935, p. 88. Langhans-Ratzeburg M., *Geopolitische Zusammenschau der Staatsräume*, *Peterm. Mitteil.* 81 Jg. 1935, p. 21—26.

⁷) Hassinger H., *Geographie des Menschen*, *Handbuch der Geograph. Wissenschaft*, Bd. 2, p. 510. Potsdam.

⁸) Whittlesey D., *Geopolitics*, *Encyclop. Britannica*, Vol. 10 p. 182 F — 182 J. Chicago 1946.

politycznej; 3. większość pisarzy, nie przygotowanych naukowo, rozumiała przez geopolitykę badanie polityki narodowej w zależności od naturalnego otoczenia, przy czym pisarze ci działanie grup politycznych uważali za zdeterminowane środowiskiem geograficznym. Ujęcie to ciasne i pseudonaukowe, zabarwione stronniczością i szowinizmem narodowym, szczególnie było rozpowszechnione w Niemczech.

Podstawę dla powstania i rozwoju geopolityki stanowi geografia polityczna. Dyscyplinę tę pchnął na nowe tory i wyrwał z martwoty ujęcia administracyjno-statystycznego Fr. Ratzela. W dziele „Politische Geographie”⁹⁾ Ratzel wysunął położenie, przestrzeń, zmiany obszaru zajętego przez państwo na plan pierwszy. Państwo przyrównał on do organizmu, zdeterminował je środowiskiem geograficznym i zabarwił aspektami i uprzedzeniami narodowymi.

Idee Ratzla wywarły duży wpływ na Kjelléna. Widział on w studium Ratzla pomost, rozciągnięty pomiędzy naukami biologicznymi a geografią i polityką. Od Ratzla przejął Kjellén i rozwinął pojęcie państwa jako organizmu. Stronę terytorialną organizmu państwowego uzupełnił jednakże aspektami demograficznymi, ekonomicznymi, społecznymi i „krato-politycznymi”, wysuwając w ten sposób element ludzki na plan pierwszy.

Do poglądów Ratzla i Kjelléna nawiązał K. Haushofer, były oficer armii bawarskiej. Po przegranej przez Niemcy I wojnie światowej Haushofer wycofał się z życia wojskowego. Odtąd siły swoje poświęcił odbudowie Niemiec. Podstawą restauracji miała się stać polityka oparta o podłoże geograficzne. Haushofer spopularyzował geopolitykę w Niemczech i został w ciągu lat następnych głównym jej szermierzem.

Szersze tło dla powstania geopolityki stanowią prądy naukowe ubiegłego stulecia. Duży wpływ wywarły na jej kształtowanie się, podobnie jak na geografię polityczną, poglądy ewolucjonistów (Lamarcka, Darwina i in.) i teoretyków życia społecznego (Comte'a, Spencera), przejmujących tezy biologiczne do wyjaśnienia podstaw życia socjalnego. Tutaj należy szukać źródła pojęcia państwa jako organizmu i podkreślenia predominacji środowiska geograficznego.

Niewątpliwy wpływ na rozwój zarówno geografii politycznej jak i geopolityki wywarły ówczesne stosunki polityczne. Geografia polityczna nie cieszyła się w Niemczech początkowo uznaniem. Dopiero zbliżenie się i wybuch I wojny światowej wzbudziły duże zainteresowanie jej problemami. W propagowanej wówczas doktrynie „Europy środkowej” (Kirchhoff, Penck, Kretschmer, Partsch, Naumann) kryły się wyraźnie tendencje polityczne, będące wykładnikiem planów ekspansji niemieckiej¹⁰⁾. Geopolityka zrodziła się po przegranej przez Niemcy I wojnie światowej. Klęska wywołała myśl o odwecie i powrocie do dawnych sił. Wyznawcy geopolityki postawili też sobie za cel odbudowę potęgi niemieckiej. Przez dwadzieścia lat pracowali nad tym zadaniem, wprzegając wiedzę geograficzną w rydwan polityki, prowadząc szeroką agitację polityczną, domagając się rewizji traktatów pokojowych i „słusznych” dla Niemiec granic.

Genezę ruchu geopolitycznego możemy rzucić na tło jeszcze szersze. Predyspozycja do powstania podobnej doktryny tkwi w pewnych tendencjach filozofii

⁹⁾ Ratzel Fr., *Politische Geographie*. München 1923. 3 Aufl.

¹⁰⁾ Por. m. in. Romer E., *Ziemia i państwo*. Lwów 1939, p. 80—81; Pajewski J., Głowacki W., *Analogie rewizjonizmu niemieckiego*. Poznań 1947, p. 104—105.

niemieckiej. Geopolitycy nieraz powoływali się na poglądy filozofów niemieckich ubiegłego stulecia. Tak charakterystyczny dla tej filozofii idealizm ma charakter imperialistyczny. W ten sposób niektórzy Niemcy wszelkie poczynania polityczne przedsięwzięte dla własnej korzyści zwykli uważać za pełnienie służby wobec obowiązujących powszechnie wyższych wartości. Idealizm niemiecki podaje ręce egzystencjalizmowi, drugiemu charakterystycznemu dla filozofii niemieckiej prądowi, w głoszeniu zasady walki jako twórczego czynnika metafizycznego i fizycznego. Ta apoteoza walki, doprowadzająca do ekspansji, militarystyki, do pangermanizmu, imperializmu, leży też u podstaw geopolityki.

W rozwoju geopolityki w Niemczech wyróżnić można kilka faz¹¹⁾: 1. latą początkowego jej kształtowania się aż do r. 1924, 2. od chwili ukazania się czasopisma geopolitycznego (*Zeitschrift f. Geopolitik* 1924) do r. 1931, 3. od tego okresu czasu, tj. inkorporacji ruchu geopolitycznego do polityki narodowo-socjalistycznej aż do wybuchu II wojny światowej i 4. faza — wybuch II wojny światowej.

Okres po I wojnie światowej jest fazą przygotowawczą dla pełnego rozwoju geopolityki w Niemczech. Termin „geopolityka” wchodzi w tym czasie w życie, zdobywa popularność. Rozpoczynają się pierwsze próby definiowania nowej dyscypliny. K. Haushofer organizuje w r. 1919 wykłady geopolityki na uniwersytecie w Monachium. Staje się filarem nowej dyscypliny i skupia wokół siebie pierwszych współpracowników (Obst, Termer, Lautensachs). W latach 1923/1924 Haushofer nawiązuje kontakt z Hitlerem, odwiedzając go periodycznie w więzieniu monachijskim. Hitler zajmował się wówczas pisanie „Mein Kampf” przy prawdopodobnym współudziale R. Hessa. Hess, towarzysz z pola walki, był uczniem Haushofera i entuzjastą ruchu geopolitycznego. Nie tracił też Haushofer kontaktu z sferami wojskowymi, które zaczęły już kłaść podwaliny pod odbudowę militarnej potęgi niemieckiej.

W roku 1924 ukazuje się pierwszy tom *Zeitschrift f. Geopolitik* pod redakcją K. Haushofera i E. Obsta, przy współpracy H. Lautensacha i F. Termera. Troll uważa ten rok za narodziny geopolityki w Niemczech. *Zeitschrift f. Geopolitik* znajduje duże rozprzestrzenienie w całym kraju, docierając zwłaszcza do kół wojskowych, urzędniczych i nauczycielskich. W następnych latach zaczynają się pojawiać coraz liczniejsze publikacje z zakresu geopolityki¹²⁾. Zaczyna ona zdobywać rozgłos i wpływy nie tylko w kraju, ale i za granicą.

W r. 1931 utworzona została „Arbeitsgemeinschaft f. Geopolitik” z siedzibą na uniwersytecie w Heidelbergu. Skupiała ona zwolenników geopolityki z kół uniwersyteckich. Zadaniem organizacji było czuwanie nad ruchem i rozwojem geopolityki oraz kierowanie pracami z tej dziedziny. Haushofer stał przez pewien okres czasu na jej czele. „Arbeitsgemeinschaft” rozwijała się pod auspicjami narodowo-socjalistycznymi. Aktywnym członkiem tej organizacji był również K. Vowinkel, wydawca *Zeitschrift f. Geopolitik*. W r. 1932 ukazała się Haushofera „Wehrgeopolitik” (geostrategia). Wykazywała ona znaczenie geografii dla strategii wojskowej, ogłaszała wojnę za normalny stan życia społecznego i była wyrazicielką wojny totalnej. Geografia wojskowa, wiedza o obronności kraju i geopolityka (geostrategia) miały tu sobie zgodnie podać ręce. W r. 1933 Haushofer został profesorem geopolityki na uniwersytecie w Mona-

¹¹⁾ Troll C. za Cronem, l. c.

¹²⁾ Por. Vogel W., *Politische Geographie u. Geopolitik*. Geogr. Jahrbuch, 49 Bd. Gotha 1935, p. 79 i n. [Bibliografia].

chium, zorganizowany przez niego „Institut f. Geopolitik” stał się jednym z centrów badań geopolitycznych¹³). Po dojściu do władzy Hitlera ruch geopolityczny został całkowicie wciągnięty w rydwan polityki narodowo-socjalistycznej. Dzięki napływowi coraz liczniejszych adherentów z kół pseudonaukowych poglądy wyrażane na łamach *Zeitschrift f. Geopolitik* i na łamach pokrewnych publikacji stawały się coraz mniej krytyczne. W r. 1935 na jednym z zebrań „Arbeitsgemeinschaft f. Geopolitik”¹⁴) poruszona została kwestia nauczania geopolityki w szkołach¹⁵). Zgromadzenie przyjęło ten wniosek. W „Nationalsozialistischer Lehrerbund”, pozostającym pod auspicjami ministerstwa propagandy, zostały utworzone „Gruppe f. Heimatkunde” oraz „Gruppe f. Geopolitik”. Pierwsza miała na celu kształcenie nauczycieli geopolityki własnego kraju, druga — wykładowców uniwersyteckich geopolityki państw obcych¹⁶). Związana w pewnej mierze z zagadnieniami geopolitycznymi była również „Reichsstelle f. Raumordnung und Raumforschung”¹⁷). Ze szkół wyższych, gdzie wykładano geopolitykę, należy wymienić jeszcze „Hochschule f. Politik” w Berlinie. Wykładowcą tam był syn K. Haushofera Albrecht.

Pierwsze zwycięstwa wojsk niemieckich zdawały się całkowicie potwierdzać głoszone przez geopolityków idee. Świecili oni sukcesy razem z pochodem wojsk niemieckich. Z chwilą ucieczki Hessa wpływy geopolityków na rząd narodowo-socjalistyczny zaczęły maleć. Wojna z Z. S. S. R. zachwiała teoriami geopolitycznymi, zwłaszcza ich poglądami na znaczenie przestrzeni. (Haushofer nie był zwolennikiem kampanii wschodniej). Przegrana wojna zadała cios decydujący ruchowi geopolitycznemu.

Ruch geopolityczny wywołał w całym świecie reakcję. Geopolitycy znajdowali w każdym prawie kraju sympatyków, napotykali jednak również na krytyków, niekiedy zdecydowanych.

Nawet w samych Niemczech w kołach geograficznych geopolityka znalazła oponentów. Nie chciano jej zaliczyć w poczet nauk geograficznych, określano ją jako dziedzinę półnaukową, zarzucano, że przepojona jest celami propagandowo-praktycznymi, a Haushofera krytykowano za brak jasności w zdefiniowaniu geopolityki, za tanie spopularyzowanie tego terminu, za niesłychane rozciągnięcie zakresu badań geopolityki, co przyczyniło się do splycenia tej dyscypliny (Hettner, Passarge, Hassinger, Vogel).

Silnej krytyce poddali geopolitykę z punktu widzenia materializmu dialektycznego E. Graf, a zwłaszcza K. B. Wittfogel¹⁸). Wittfogel zaatakował poglądy geopolityków, dotyczące uwarunkowania procesów politycznych bezpo-

¹³) Zaprzecza temu Troll C. w cytowanym za Cronem artykule (p. 107).

¹⁴) Jantzen W. Aussprache über Geopolitik in Bad Saarow vom 11. u. 15. Mai 1935. *Zeitschrift f. Geopolitik* Jg. 12, 1935, p. 393—399. Jantzen uważa geopolitykę za jedną z podstaw wychowania narodowo-socjalistycznego.

¹⁵) Zagadnienia te były niejednokrotnie poruszane na łamach *Zft f. Geopolitik* i *Geographischer Anzeiger*.

¹⁶) Por. Jantzen, l. c.

¹⁷) Vowinkel K., Die Tagung der Reichsarbeitsgemeinschaft f. Raumforschung auf der Marienburg vom 20. bis 22. Mai 1937. *Zft f. Geopolitik* 14 Jg., 1937, p. 665—668.

¹⁸) Graf E., *Geographie u. materialistische Geschichtsauffassung. Der lebendige Marxismus, Festschrift Kautsky*, 1924, p. 563—587. Wittfogel K. B., *Geopolitik, geographischer Materialismus u. Marxismus. Unter dem Banner des Marxismus* 3 Jg., 1929, H. 1. 4. 5. Por. też *Zft f. Geopolitik* 9 Jg., 1932.

średnio od środowiska geograficznego. Wyraził on pogląd, że czynniki geograficzne wpływają na procesy życia politycznego nie tyle bezpośrednio ile pośrednio przez procesy społeczno-gospodarcze.

Zarzuty padały również z innych stron. H. N. ter Ven¹⁹⁾, podobnie jak przed nim już Haussleiter²⁰⁾, wystąpił przeciwko stosowanej przez geopolityków teorii państwa jako organizmu, uważając ją za nienaukową. O. Forst de Battaglia zwalczał poglądy deterministyczne, jakie wygłaszane były przez niektórych geopolityków²¹⁾.

Z ostrą krytyką spotkała się geopolityka ze strony geografii francuskiej. Zatakował ją L. Febvre²²⁾, później zwłaszcza A. Demangeon²³⁾ i J. Ancel. Demangeon podkreślał przecenianie przez geopolityków wpływu warunków naturalnych na kształtowanie się procesów politycznych, krytykował pojęcie państwa, obdarzonego nie tylko życiem, ale rozumem i wolą, a przede wszystkim silne tendencje polityczne. Zaznaczał, że celem geopolityki jest przygotowanie rowej wojny.

J. Ancel²⁴⁾, przeciwstawiając geografii politycznej Ratzla i jego następców „genre de vie” i posybilizm szkoły francuskiej, podkreślał dogmatyzm geopolityków niemieckich, ambicję tworzenia syntez bez precyzyjnej analizy, brak systematycznych studiów i płytkość badań, opuszczanie i przemilczanie tez sprzecznych, tendencje polityczne, dochodzące niekiedy do wybujałości szowinistycznych.

Geografowie polscy nie pozostali obojętni na ruch geopolityczny. Hasła „Volk ohne Raum”, „echte Grenze”, „deutscher Kulturboden” skierowane były przeciwko Polsce. Toteż na agitację polityczną zwrócili geografowie polscy przede wszystkim uwagę²⁵⁾. Pawłowski St. w artykule „O renesansie geografii politycznej”²⁶⁾ pisał, co następuje: „Nadzwyczaj żywy rozwój geopolityki w Niemczech, której to nauce poświęcono liczne dzieła i czasopisma, znajduje już dzisiaj całkowite swe wyjaśnienie. Oto uczyniono geopolitykę ważnym narzędziem walki przeciwko wojennej krzywdzie Niemiec”. A dalej zaznaczał, że „geopolityka bywa niekiedy niesłusznie uważana za równoznaczną z geografiami polityczną”, oraz podkreślał, iż szkoła niemiecka geopolityków „przeszła całkiem zdecydowanie z pola nauki na pole polityki czystej, a następnie na pole publicystyki”, że „przestała być nauką i jako taka nie może być w żadnej mierze przedmiotem naszych rozważań”.

¹⁹⁾ ter Ven H. N., *De Geopolitik als sociale wetenschap*. De Gids Nr 3 Amsterdam 1931, p. 348—360. Por. też *Zft. f. Geopolitik* 9 Jg., 1932, p. 598.

²⁰⁾ Haussleiter O., *Wirtschaft u. Staat als Forschungsgegenstand der Anthropogeographie u. der Sozialwissenschaften*. *Weltwirtschaftliches Archiv* 1924, p. 408—442.

²¹⁾ Forst de Battaglia O., *Geopolitik*. *Europ. Gespräche*. 1932.

²²⁾ Febvre L., *Géographie historique et géopolitique*. *Revue critique* 1929, p. 404—408.

²³⁾ Demangeon A., *Géographie politique*. *Annales de Géographie* 1932, p. 22—31.

²⁴⁾ Ancel J., *Géopolitique*. Paris 1936 oraz *Manuel géographique de politique européenne*. Tal. Paris 1936, p. 12—14.

²⁵⁾ Por. Jeżowa K., *Agitacja antypolska w geografii niemieckiej*. Gdańsk 1929. *Odbitka z Rocznika Gdańskiego* T. 2 i 3. Brossowa A., *Z zagadnień geopolitycznych*. *Czasop. Geograficzne*, T. 10, 1932, p. 227—233 i szereg krytyk artykułów i prac geopolitycznych w tym czasopiśmie (od r. 1932).

²⁶⁾ P. 152—153 (1932) w zbiorze *Geografia jako nauka*. Lwów 1938.

Na agitację polityczną geopolityków zwrócił również uwagę Nowakowski St.²⁷⁾ i Romer. Romer, piętnując geopolitykę jako doktrynę niemiecką, mającą dostarczyć naukowej podstawy do odbudowy niemieckiego imperializmu, wskazywał, że stała się ona w III Rzeszy „najważniejszym z fundamentów politycznego szkolenia”²⁸⁾.

Uczeni angielscy i amerykańscy, uważając geopolitykę za dyscyplinę nienaukową, niegodną przeto studiów, poświęcali jej w latach dwudziestych i trzydziestych na ogół niewiele uwagi. Pewne wrażenie wywołała już jednak praca Bansego E., *Raum u. Volk im Weltkrieg* (1932), która się ukazała w r. 1934 w Anglii, a później w St. Zjednoczonych. Zwróciła ona uwagę na przygotowania wojenne Niemiec. Wybuch II wojny światowej spowodował bliskie zajęcie się geopolityką. Pojawiło się wiele artykułów i prac, dających bądź to wykład doktryny geopolitycznej, bądź też próbujących ją dostosować do warunków własnych lub też poddających krytycznej analizie²⁹⁾ (Dorpalen A., Mattern J., Spykman N. J., Gyorgy A.). Strauss-Hupé R.³⁰⁾ uważał geopolitykę za manifestację nacjonalizmu niemieckiego, dopatrując się jej początków w politycznej strategii Bülowa (1799) i ciągnąc jej nić poprzez Rittera, Treitschkego, Lista aż do Ratzla i Kjelléna. Whittlesey³¹⁾ poddał geopolitykę dokładnej analizie krytycznej, kreśląc jej początki, historię, środki i metody, jakimi się posługiwała, następstwa dla Niemiec, dla innych państw oraz jej trwałe znaczenie i wartości.

Problem „Europy środkowej” propagowany przed i po I wojnie światowej (a omawiany jeszcze po wojnie) krył w sobie plany ekspansji i organizacji politycznej tak czy inaczej pojętego „państwa środka” pod egidą i supremacją Niemiec.

Sukcesorem tych planów stała się w dużej mierze geopolityka. W istocie rzeczy był to ruch polityczny, oparty o podłoże geograficzne, mający na celu zbadanie dróg i możliwości „naturalnego” rozwoju i ekspansji Niemiec.

²⁷⁾ Geografia jako nauka. Warszawa 1939, p. 83.

²⁸⁾ Romer E., *Ziemia i państwo*. Lwów 1939, p. 371—372.

²⁹⁾ Por. Whittlesey D., *Geopolitics*. *Encycl. Britannica*. Chicago 1946.

³⁰⁾ Strauss-Hupé R., *Geopolitics — the struggle for space and power*. N. York 1942.

³¹⁾ *Encyclopedia Britannica* 1946 oraz *German strategy of world conquest*. N. York 1942.